"रात्री व्यख्यत् आयती पुरुत्रा देव्यक्षभिः ।" हरिद्रा । निशापर्य्यायत्वात् ॥)

रात्र्यटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट् + अच् ।) राक्षसः । इति केचित् ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्र्यन्धः, त्रि, (रात्रौ अन्धः ।) रात्रौ दृष्टिहीनो नरः । रातकाणा इति भाषा ॥ रात्रौ स्वाभाविकदृष्टिहीनपक्षी । स तु काकादिः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।

"दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः ॥"

तन्नाशकौषधं यथा,—

"देवदारोश्च वै चूर्णं अजामूत्रेण भावयेत् ।
एकविंशति वै वारमक्षिणी तेन चाञ्जयेत् ।
रात्र्यन्धता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ॥"
इति गारुड़े १८९ अध्यायः ॥

राद्धं, त्रि, (राध सिद्धौ + क्तः ।) पक्वम् । सिद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७६ ॥ त्रिकाण्डशेषश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ९ । ४० ।

"पूर्त्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगैः समाधिना ।
राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ॥")

राद्धान्तः, पुं, (राद्धः सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्मात् ।) सिद्धान्तः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ (यथा, भागवते । १२ । ११ । १ ।

"अथेदमर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
समस्ततन्त्रराद्धान्ते भवान् भागवततत्त्ववित् ॥")

राध, न ध्यौ य सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-दिवा०-प-पर०-स्वादिपक्षे सक०-दिवादिपक्षे अक०-अनिट् ।) रेफादिः । न, राध्नोति । य, राध्यति । ध्यौ, अरात्सीत् । सिद्धिरिह स्वादिपक्षे निष्पादना । दिवादिपक्षे निष्पत्तिः । अन्नं राध्नोति विप्राणां य इति हलायुधः । निष्पादयतीत्यर्थः । सततं राध्यति श्रिये इति हलायुधः । निष्पन्नो स्यादित्यर्थः । सिद्धिरन्तर्भूतण्यर्थत्वादुभयत्रैव निष्पादनेति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥ (शुभाशुभपर्य्यालोचने च । यथा, मुग्धबोधे । "गर्गो राध्यति रामाय ।" रामस्य शुभाशुभं पर्य्यालोचयतीत्यर्थः ॥)

राधः, पुं, (राधा विशाखा तद्युक्ता पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्तीति । राधी + "सास्मिन् पौर्णमासीति ।" ४ । २ । २१ । इति अण् ।) वैशाखमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २४८२ ।

"राधमासावधि दधुस्ततः प्रभृति वारिदाः ॥"

धनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।

"स्तोत्रं राधानां पते गीर्वाहो वीर यस्य ते ॥"

"हे इन्द्र राधानां पते धनानां पालक ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

राधनं, क्ली, (राध् + ल्युट् ।) साधनम् । प्राप्तिः । इति मेदिनी । ने, ११४ ॥ तोषः । इति हेमचन्द्रः ॥

राधना, स्त्री, (राध् + णिच् + युच् । टाप् ।) भाषणम् । इति मेदिनी । ने, ११४ ॥

राधा, स्त्री, (राध्नोति साधयति कार्य्याणीति । राध + अच् । टाप् ।) धन्विनां चित्रभेदः । (यथा, बालभारते १ अङ्के । "इह हि महाराजसमाजे न जाने कमवलम्बिष्यते राधावेधकीर्त्तिर्वैजयन्ती ॥") गोपीविशेषः । विशाखानक्षत्रम् । आमलकी । विष्णुक्रान्ता । विद्युत् । इति मेदिनी । धे, १३ ॥ (सूतस्याधिरथस्य पत्नी । असौ एव कुन्तीगर्भजस्य शिशोः कर्णस्य पालयित्री अतएव कर्णो राधासुत इति ख्यात आसीत् । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १३८—१३९ ।

"निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ॥
तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः ।
राधायाः कल्पयामास पुत्त्रं सोऽधिरथस्तदा ॥"

तथा च देवीभागवते । २ । ६ । ३८ ।

"राधा सूतस्य भार्य्या वै तयासौ प्रार्थितः सुतः ।
कर्णोऽभूद्बलवान् वीरः पालितः सूतसद्मनि ॥")

श्रीराधिका । सा च श्रीकृष्णवामभागांशशक्तिः । यथा,—

"स कृष्णः सर्व्वसृष्ट्यादौ सिसृक्षुरेक एव च ।
सृष्ट्युन्मुखस्तदंशेन कालेन प्रेरितः प्रभुः ॥
स्वेच्छामयः स्वेच्छया च द्विधारूपो बभूव ह ।
स्त्रीरूपा वामभागांशा दक्षिणांशः पुमान् स्मृतः ॥
तां ददर्श महाकामी कामाधारः सनातनः ।
अतीवकमनीयाञ्च चारुचम्पकसन्निभाम् ॥"
इत्यादि ॥*॥

तस्या अनपत्यताकारणादिर्यथा,—

"हरिमाद्यं तया सार्द्धं रासेशो रासमण्डले ।
रासोल्लासे सुरहसि रासक्रीड़ाञ्चकार ह ।
नानाप्रकारशृङ्गारं शृङ्गारो मूर्त्तिमानिव ।
चकार सुखसम्भोगं यावद्वै ब्रह्मणो दिनम् ॥
ततः स चापरिश्रान्तस्तस्या योनौ जगत्पिता ।
चकार वीर्य्याधानञ्च नित्यानन्दः शुभे क्षणे ॥
गात्रतो योषितस्तस्याः सुरतान्ते च सुव्रत ।
निःससार श्रमजलं श्रान्तायास्तेजसा हरेः ॥
महाक्रमणक्लिष्टाया निःश्वासश्च बभूव ह ।
तदा वव्रे श्रमजलं तत्सर्व्वं विश्वगोलकम् ॥
स तु निश्वासवायुश्च सर्व्वाधारो बभूव ह ।
निःश्वासवायुः सर्व्वेषां जीविनाञ्च भवेषु च ॥
बभूव मूर्त्तिमद्वायोर्वामाङ्गात्प्राणवल्लभा ।
तत्पत्नी सा च तत्पुत्त्राः प्राणाश्च पञ्च जीविनाम् ॥
प्राणोऽपानः समानश्चैवोदानो व्यान एव च ।
बभूवुरेव तत्पुत्त्रा अधःप्राणाश्च पञ्च च ॥
घर्म्मतोयाधिदेवश्च बभूव वरुणो महान् ।
तद्वामाङ्गात्तु तत्पत्नी वरुणानी बभूव ह ॥
अथ सा कृष्णशक्तिश्च कृष्णगर्भं दधार च ।
शतमन्वन्तरं यावत् ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ॥
कृष्णप्राणाधिदेवी सा कृष्णप्राणाधिकप्रिया ।
कृष्णस्य सङ्गिनी शश्वत् कृष्णवक्षःस्थलस्थिता
शतमन्वन्तरातीतकालेऽतीतेऽपि सुन्दरी ।
सुषाव डिम्बं स्वर्णाभं विश्वाधारालयं परम् ॥
दृष्ट्वा डिम्बञ्च सा देवी हृदयेन विदूयता ।
उत्ससर्ज्ज च कोपेन ब्रह्माण्डं गोलके जले ॥
दृष्ट्वा कृष्णश्च तत्त्यागं हाहाकारं चकार ह ।
शशाप देवीं देवेशस्तत्क्षणञ्च यथोचितम् ॥
यतोऽपत्यं त्वया त्यक्तं कोपशीले सुनिष्ठुरे ।
भव त्वमनपत्यापि चाद्यप्रभृति निश्चितम् ॥
या यास्त्वदंशरूपाश्च भविष्यन्ति सुरस्त्रियः ।
अनपत्याश्च ताः सर्व्वास्त्वत्समा नित्ययौवना ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवीजिह्वाग्रात् सहसा ततः ।
आविर्ब्बभूव कन्यैका शुक्लवर्णा मनोहरा ॥
पीतवस्त्रपरीधाना वीणापुस्तकधारिणी
रत्नभूषणभूषाढ्या सर्व्वशास्त्राधिदेवता ॥
अथ कालान्तरे सा च द्विधारूपा बभूव ह ।
वामार्द्धाङ्गा च कमला दक्षिणार्द्धा सरस्वती ॥
एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो द्विधारूपो बभूव सः ।
दक्षिणार्द्धाश्च द्विभुजो वामार्द्धाच्च चतुर्भुजः ॥
उवाच वाणीं श्रीकृष्णस्त्वमस्य कामिनी भव ।
अत्रैव मानिनी राधा नैव भद्रं भविष्यति ॥
एवं लक्ष्मीञ्च प्रददौ तुष्टो नारायणाय च ।
स जगाम च वैकुण्ठं ताभ्यां सार्द्धं जगत्पतिः ॥
अनपत्ये च ते द्वे च यतो राधाङ्गसम्भवा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २ अध्यायः ॥

राधाया उत्पत्तिर्यथा,—

"पुरा वृन्दावने रम्ये गोलोके रासमण्डले ।
शतशृङ्गैकदेशे च मल्लिकामाधवीवने ॥
रत्नसिंहासने रम्ये तस्थौ तत्र जगत्पतिः ।
स्वेच्छामयश्च भगवान् बभूव रमणोत्सुकः ॥
रमणं कर्त्तुमिच्छुश्च तद्बभूव सुरेश्वरि ।
इच्छया च भवेत् सर्व्वं तस्य स्वेच्छामयस्य च ।
एतस्मिन्नन्तरे दुर्गे द्विधारूपो बभूव सः ।
दक्षिणाङ्गञ्च श्रीकृष्णो वामार्द्धाङ्गा च राधिका ॥
बभूव रमणी रम्या रासेशी रमणोत्सुका ।
अमूल्यरत्नाभरणा रत्नसिंहासनस्थिता ॥
वह्निशुद्धांशुकाधाना कोटिपूर्णशशिप्रभा ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभा राजिता च स्वतेजसा ॥
सस्मिता सुदती शुद्धा शरत्पद्मनिभानना ।
बिभ्रती कबरीं रम्यां मालतीमाल्यमण्डिताम् ॥
रत्नमालाञ्च दधती ग्रीष्मसूर्य्यसमप्रभाम् ।
मुक्ताहारेण शुभ्रेण गङ्गाधारानिभेन च ॥
संयुक्तं वर्त्तुलोत्तुङ्गं सुमेरुगिरिसन्निभम् ।
कठिनं सुन्दरं दृश्यं कस्तूरीपत्रचित्रितम् ॥
माङ्गल्यं मङ्गलार्हञ्च स्तनयुग्मञ्च बिभ्रतीम् ।
नितम्बश्रोणिभारार्त्तां नवयौवनसंयुताम् ॥
कामातुरां सस्मिताञ्च ददर्श रसिकेश्वरः ।
दृष्ट्वा कान्तां जगत्कान्तो बभूव रमणोत्सुकः ॥
दृष्ट्वा रिरंसुं कान्तञ्च सा दधार हरेः पुरः ।
रासेशं भूय गोलोके सा दधाव हरेः पुरः ॥
तेन राधा समाख्याता पुराविद्भिर्म्महेश्वरि ।